

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 913(4):913 (5)(075)

Гудзевич А.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Концептуальні ідентифікатори ідей регіональності у пізнанні земних реалій

Проаналізовано методологічні та світоглядні передумови використання фундаментальних конструктів ідей регіональності для адекватного відображення елементів геопростору. Визначено роль методологічних підходів, передусім історико-культурного, у розвитку концептів розрізнення земних реалій з відповідним їм понятійним означенням. Акцентовано увагу на виконання одним із ключових понять, «геосвітом», місії «вузлового» (геоекотонного) підрозділу планетарного і регіонального рівнів геосистемної ієрархічної організованості в рамках видимого геопростору. Геосвіт є умовою виявлення об'єктивно існуючих в його рамках компонентів з відповідним фіксуванням меж різних таксономічних рівнів. З іншого боку, найвищий таксон регіонального виміру – частина світу є результатом авторських узагальнень, підготовлених тривалою історією розвитку географічних досліджень. Він базується на ланцюзі методологічних принципів, які розширюють і конкретизують уявлення про просторову неоднорідність поверхні Землі на даний час, та водночас, є уособленням позиціонування території й індивідуального спектру ландшафтних комплексів в планетарній системі. Запропоновані основні світоглядні орієнтації понять «геосвіт», «регіон» і «частина світу» на предмет їхнього використання в практичній площині формування природничо-наукового й гуманітарного знання уможливають вироблення єдиних підходів науковців і практиків (географів, геологів, культурологів, політиків тощо) в означенні макрорегіону (частина геосвіту, історико-географічний регіон) та сприйняттю інших просторово-територіальних виділів планетарного та регіонального рівнів.

Ключові слова: земний простір, частина світу, регіон, геосвіт, територія.

Гудзевич А.В. Концептуальные идентификаторы идей региональности в познании земных реалий.

Проанализированы методологические и мировоззренческие предпосылки использования фундаментальных конструктов идей региональности для адекватного отражения элементов геопространства. Определена роль методологических подходов, прежде всего историко-культурного, в развитии концептов различения земных реалий с соответствующим им понятийным определением. Акцентируется внимание на выполнение одним из ключевых понятий, «геомиром», миссии «узлового» (геоекотонного) подразделения планетарного и регионального уровней геосистемной иерархической организованности в рамках видимого геопространства. Геомир является условием выявления объективно существующих в его рамках компонентов с соответствующим фиксированием пределов разных таксономических уровней. С другой стороны, наивысший таксон регионального измерения – часть света является результатом авторских обобщений, подготовленных длительной историей развития географических исследований. Он базируется на цепи методологических принципов, которые расширяют и конкретизируют представление о пространственной неоднородности поверхности Земли на данное время, и в то же время, является олицетворением позиционирования территории и индивидуального спектра ландшафтных комплексов в планетарной системе. Предложены основные мировоззренческие ориентации понятий «геомир», «регион» и «часть света» на предмет их использования в практической плоскости формирования естественно-научного и гуманитарного знания делают возможной выработку единственных подходов ученых и практиков (географов, геологов, культурологов, политиков и тому подобное) в определении макрорегиона (часть геомира, историко-географический регион) и восприятию других пространственно-территориальных выделов планетарного и регионального уровней.

Ключевые слова: земное пространство, часть света, регион, геомир, территория.

Hudzevich A.V. Conceptual identifiers of ideas of regionalness are in cognition of earthly realities.

Methodological and world view pre-conditions of the use of fundamental konstruktiv ideas of regionalness are analysed for the adequate reflection of elements of earthly space. Certainly role of methodological approaches, foremost historically cultural, in development of konceptiv of distinction of earthly realities with proper them by

concept determination. Attention is accented on implementation one of key concepts, «earthly world», missions «of key» (earthly ecotone) subdivision planetary and regional levels of geosystem hierarchical good organization within the framework of visible earthly space. Earthly world is the condition of exposure of objectively existing in his scopes components with the corresponding jiggling of limits of different taxonomical levels. On the other hand, the greatest sippe of the regional measuring – part of the world is the result of the authorial generalizations prepared by the protracted history of development of geographical researches. He is based on the chains of methodological principles that extend and specify an idea about spatial heterogeneity of surface of Earth on this time, and at the same time, is personification of positioning of territory and individual spectrum of landscape complexes in the planetary system. The basic world view orientations of concepts are offered «earthly world», «region» and «part of the world» for the purpose their use in the practical plane of forming naturally of scientific and humanitarian knowledge do possible making of only approaches of scientists and practical workers (geographers, geologists, culture studies, politicians and others like that) in determination of macro region (part of the earthly world, historical geographical region) and perception other spatially territorial parts planetary and regional levels.

Keywords: earthly space, part of the world, region, earthly world, territory.

Постановка проблеми. У сучасних гуманітарних дослідженнях вивчення процесів і явищ, які відбуваються на планеті Земля здійснюється на основі використання просторових категорій. Основною формою простору, яку вивчає географія є земний планетний простір (геопростір), фокусом якого є найбільш фіксована та візуалізована його частина – земна (видима, денна) поверхня, її пізнання традиційно з часів Піфагора (на зламі VI–V ст. до н. є.) здійснюється завдяки регіональному підходу [1]. З врахуванням суспільствознавчо-географічних сучасних розробок у цій області Світ (геосвіт) представляється у системному вигляді, де ядром виступає етнокультурне починання [2]. Вперше така думка була декларована Геродотом, який протиставив Європу та Азію. Виділення останніх здійснюється на базі відомих Людству частин Світу. Проте співвідношення основних понять «землезнавства» і «регіонознавства», – «регіон» і «частина світу», донині залишаються слабо розробленими. Усе це потребує систематизації знань про підрозділи великомасштабних планетарних розмірностей як важливого інструменту ідентифікації земної поверхні.

Вихідні передумови. Пошуком індивідуального й інтегративного у понятті «регіон» займалися географи різних поколінь, починаючи від Гекатея Мілетського і Страбона до нашого часу (XX–XXI ст.: Величко Г., Рудницький С., Тутковський П.А., Колосовський М.М., Максаковський В.П., Шаблій О.І. та ін.). Розвиток і досягнення цього напрямку досліджень знайшли своє відображення на сторінках багатьох наукових публікацій [3-11 та ін.]. Результат їх аналізу вказує на: відсутність чіткого категоріального апарату щодо структурних складових геосвіту, як і недосконалість критеріїв для їх виділення; дискусійність з приводу природничо- чи суспільно-географічної основи (генези) конкретного поняття (частина світу, історико-географічний регіон) та пошуку єдності підходів (природничо-географічний, соціально-економічний, культурологічний тощо).

Важливість та актуальність проблематики пояснюється потребами практики в компонуванні, узгодженні матеріалів у підручниках і посібниках з географії, історії, культурології, довідниках, енциклопедіях, картах тощо, а також в якісному управлінні природокористуванням та охороною навколишнього середовища.

Метою статті є теоретичний пошук методологічних та світоглядних передумов пізнання активно і всебічно використовуваних фундаментальних конструктів наукової картини світу з відповідними пропозиціями їх понятійного означення й перспектив застосування.

Виклад основного матеріалу. Довкілля, в якому протікають усі явища живої природи характеризується яскраво вираженою просторовою неоднорідністю: сферно-шарове навколопланетне (до висоти 800 км) та планетарно ландшафтне і вассершафтне земної поверхні. Чітку візуалізацію воно знаходить у геоструктурно морфоструктурному земному устрої – геосвіті, який, власне, і є основою для відображення його територіальної й акваторіальної ієрархічної організованості. Інваріантну або геостационарну структуру геосвіту забезпечують відносно стійкі компоненти тектоносфери, динамічні особливості яких морфоструктурно та морфоскульптурно представлені характером денної поверхні планети.

Суттєвою особливістю геосвіту є те, що він є тією тонкою плівкою земної поверхні: верхня межа – вершини дерев (150 м) чи гір (8850 м) та кінцівка (верх) будівель (828 м, Бурдж Халіфа в Дубаях); нижня межа – западини (-408 м, Мертве море), станції метро (Арсенальна, Київ, на глибині 105,5 метрів), кар'єри (1,2 км вглиб, діаметр перевищує 4 км – Бінгем-Каньйон, розташований неподалік від американського міста Солт-Лейк-Сіті в штаті Юта), шахти (Тау-Тона, поблизу Йоханесбургу, ПАР – 5000 м) з якою пов'язано безпосереднє зародження, поширення та еволюційний розвиток людства, яке віднедавна набуло ознак нової геологічної сили, а відтак – одного з основних його «організовувачів». Соціально-техногенне середовище (агросфера, соціосфера, техносфера), яке утворило людство внаслідок трансформації свого безпосереднього оточення, доповнило та урізноманітнило як геосвіт, так і геосередовище. В результаті, – природні, природно-техногенні техногенні комплекси об'єднуються в ландшафтну цілісність, яка характеризується мінливістю будови, еволюції, динаміки і функціонування в геопросторі та геочасі.

Принциповою відмінністю геосвіту від інших глобальних структурних утворень є те, що людина розглядається разом із ландшафтом як його невід'ємна частина (компонент) і, як зовнішній чинник, забезпечуючи просторово-часову єдність і взаємозв'язок природних, природно-техногенних і суспільних об'єктів, процесів і явищ, з одного боку, та природних і штучних матеріально-енергетичних потоків в структурних підрозділах геопростору, – з іншого. Такий підхід конкретизує і підтверджує думку про те, що «сучасне ландшафтне «обличчя» планети визначають не лише природні ландшафти, а складний сплав, нерозривна єдність натуральних ландшафтів з антропогенними» [6, с. 153].

Варто відзначити, що фундаментальна природнича первинність (океанічність, материковість) у межах геосвіту єднається з результатами суспільної діяльності (зональність) історичного етносу (етнічним набутком – культурою), надаючи певним частинам планети специфічності та неповторності. У силу цього геосвіт досить часто поділяють на культурні (історико-культурні, етнокультурні) регіони. Типовим прикладом є США, де у численних навчальних посібниках з географії світу геосвіт поділено на 11 культурних регіонів.

Як зазначає В.П. Максаковський [5], підходи для їх виділення визначити складно, тим паче, що і межі регіонів у різних посібниках можуть суттєво відрізнятися один від одного. Зазвичай, завжди у них присутні Англо-Америка і Латинська Америка. Північна Африка майже завжди об'єднується в один регіон з Південно-Західною Азією. Але у відношенні до інших регіонів така єдність відсутня [5]. Більш реалістичніше, з прицілом на загальноприйнятий поділ з виділенням частин світу виглядає підхід, здійснений українськими географами

[10], наслідком якого є 13 історико-географічних регіонів, назви яких, як і територіальне охоплення, більшою мірою узгоджуються з субконтинентами, які виділяються у природничій географії, зокрема автором цієї публікації [3, 9].

Усе частіше з'являються пропозиції щодо розгляду у якості вихідного підрозділу регіональної диференціації геосвіту історико-географічного регіону, тобто територію більш або менш цілісну в історичному, географічному, політичному, культурному і господарському аспектах. Подібні регіони, на думку дослідників [10], відзначаються різним ступенем внутрішньої єдності, а часто штучно роз'єднані, що залежить від їх історичної долі і типу цивілізацій, що склалися, перебігу етнічних процесів, напряду господарських зв'язків, розвитку транспортних шляхів тощо.

Разом з тим у сучасних суспільно-гуманітарних дослідженнях помітними є прагнення розглядати регіон не тільки як певну складову геосередовища, але і як особливе соціально-просторове утворення з тією або іншою артикуляцією (політичною, виробничо-економічною, культурною, цивілізаційною тощо) [2-12], що розмиває це поняття з нескінченним числом дефініцій і територіального охоплення. Наприклад, Всесвітня Туристична Організація (ВТО) визначає шість крупних туристських макрорегіонів [13, с. 17]:

1. Європейський – країни Європи, включаючи усі колишні республіки СРСР, а також держави Східного Середземномор'я (Ізраїль, Кіпр, Туреччина);
2. Американський – країни Північної, Південної, Центральної Америки, острівні держави і територія Карибського басейну;
3. Азійсько-Тихоокеанський – країни Східної і Південно-Східної Азії, Австралія й Океанія;
4. Південно-Азійський – країни Південної Азії;
5. Близькосхідний – країни Західної і Південно-Західної Азії, Єгипет і Лівія;
6. Африканський – країни Північної, Південної, Західної, Східної і Центральної Африки.

Проте такий склад є непостійним у щорічних звітах ВТО. Порушення стосується складників Африки, Азії, Америки та Океанії.

ООН при групуванні держав за регіонами виділяє: Африку (Східна, Західна, Південна, Північна, Центральна), Азію (Східна, Південно-Східна, Центральна, Західна), Європу (Східна, Північна, Південна, Західна), Латинську Америку, Північну Америку, Океанію, країни колишнього СРСР. Як справедливо відзначає С.М. Раковський, таке групування суттєво відрізняється від прийнятого в Росії і на постсоюзному просторі. Події останнього десятиліття ХХ ст. значно змінили політичну карту світу і внесли деякі корективи у групування ООН регіонів. Так до традиційно Центральної Азії (Внутрішня і Південна Азія) додалася Північна частина (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан), а до складу Північної Європи увійшли Естонія, Латвія, Литва (за проханням їх урядів [13]).

Мають своє бачення Всесвітня торгова організація, як і інші подібні утворення, що цілком закономірно за відсутності чіткості у визначенні поняття регіону. Принаймні до 2015 року при визначенні особливостей регіону береться до уваги: планета загалом, континент, частина світу, міждержавний регіон, країна (Україна, Росія та ін.), макрорегіон країни, регіон країни, місто (район), місцевість.

Натомість, частина світу, як підрозділ геосередовища та геосвіту, згідно з авторським підходом, є однією з форм просторово-часової організації земної поверхні на сучасному етапі планетарного розвитку. Вона виражається, з одного боку, еволюційно зумовленою ландшафтною і морфотектурною диференціацією і, водночас, тісними речовинно-енергетичними й інформаційними взаємозв'язками окреможностей, а з іншого боку – слугує віддзеркаленням суспільної організації земної поверхні, зумовленої етапністю інтелектуального й фізичного освоєння її частин. Іншими словами, *частина світу* – гетерогенна (природнича та історико-географічна), структурно виокремлена земно поверхнева (територіальна і акваторіальна) цілісність, яка є сукупним відображенням просторово-часової організації земних реалій і суспільного досвіду освоєння геосвіту.

Як уособлення цілісності та безперервності усього геосвіту, його частини (Австралія, Азія, Америка, Антарктика, Арктика, Африка, Європа та Океанія) по праву стають основою, субстратом для формування інших атрибутивних його ознак: території, соціально-економічної і політичної структури, цивілізаційно-демографічних характеристик тощо.

За своїми функціональними можливостями вони є рамкою і субстратом для будь-яких атрибутивних ознак навколишнього середовища. Гуманістична сутність цієї розмірності геосвіту наповнює та підсилює фундаментальність цього поняття, оскільки «людство в сучасних умовах виступає як інтегрована макросистема, агрегована з величезного числа і різноманітності взаємодіючих систем і підсистем – територіальних одиниць – регіонів різного ієрархічного рівня» [14, с. 4]. Розвиваючи цю ідею, пропоную низку критеріїв, які визначаються загальними властивостями поняття «частина світу»:

- належність до природної основи, яка розуміється як сутність (основа чи субстрат) геосвіту, географічний контекст сприйняття якого передував феноменологічному;

- територіальність і акваторіальність (приуроченість до певної поверхні);
- одночасність розглядання (сьогодення-минуле-майбутнє);
- індивідуальність (специфічність, унікальність, неповторність);
- цілісність (виявляється у нерозривній взаємодії, взаємопроникності, взаємозумовленості, динамічній зрощеності, а також надзвичайній складності й багатоманітності речовинно-енергетичних та інформаційних співвідношень);

- емерджентність (поява особливих властивостей, відсутніх окремо у кожній зі складових його елементів);

- об'ємність (трьохвимірність простору);
- образність та відмінність від місця до місця (просторова диференціація);
- сталість (традиційність, «давність») є важливим критерієм перевірки ціннісних якостей і разом з тим умовою спадкоємності, збереження та збагачення природної і культурної самотності;

- позиційність є своєрідним наслідком існування у неоднорідному геопросторі. Розрізняють інсоляційну, висотну, циркуляційну і структурно-тектонічну позиції.

Беручи до уваги методичні напрацювання в минулому у відношенні до використання поняття «частина світу», варто відзначити його антропоцентризм, який з часом набуває ще більшого гуманістичного звучання, уможливорюючи інтегрованість Природи і Суспільства.

Висновки. У намаганні об'єктивно відобразити планетарну реальність нашої епохи ми звертаємося до розмитості і багатозначності фундаментальних понять. Зокрема встановлено, що, єдиного, універсального визначення регіону сьогодні не існує. І задля наближення хоч до якогось єдиного підходу можна погодитися з пропозицією А.Г. Гранберга у тому, що «регіон – це певна територія, що відрізняється від інших територій за низкою ознак та володіє деякою цілісністю, взаємопов'язаністю складових її елементів» [15, с. 9]. А оскільки на початку ХХІ ст. при характеристиці особливостей регіону може враховуватися: планета загалом, континент, частина світу, міждержавний регіон, країна (Україна, США та ін.), макрорегіон країни, регіон країни, місто (район), місцевість, то заодно і визнати те, що – це поняття типологічне, а регіон виділяється на основі територіального підходу, відповідно до поставленої автором мети і проблематики роботи.

Натомість, частина світу – поняття, використання якого в практичній площині дозволить чіткіше бачити світ, на противагу «культурним світам» і «політичним просторам» та навіть понять «материк» чи «океан», які досить неоднозначно трактуються в силу їх «налягання» один на одного.

Література

1. Мукитанов Н.К. От Страбона до наших дней / Н.К. Мукитанов. – М. : Мысль, 1985. – 237 с.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – Л. : Гидрометеоиздат, 1990. – 528 с.
3. Гудзевич А.В. Просторово-часова організація сучасних ландшафтів: теорія і практика : [монографія] / А.В. Гудзевич. – Вінниця : Віндрук, 2012. – 232 с.
4. Исаченко А.Г. Развитие географических идей / А.Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1971. – 416 с.
5. Максаковский В.П. О зарубежном опыте преподавания географии / В.П. Максаковский // География в школе. – 2000. – №4. – С. 80-92.
6. Мильков Ф.Н. Общее землеведение : учеб. для студ. геогр. спец. вузов / Ф.Н. Мильков. – М. : Высшая школа, 1990. – 336 с.
7. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів : Вид. Центр ЛНУ, 2003. – 444 с.
8. Економічна і соціальна географія світу / Б.П. Яценко, В.М. Юрківський, О.О. Любіцева та ін. [За ред. Б.П. Яценка]. – К. : АртЕК, 1997. – 288 с.
9. Гудзевич А.В. Регіональна фізична географія (Європа та Азія): навч. Посібник / А.В. Гудзевич. – Вінниця, 2005. – 464 с.
10. Безуглий В.В. Історико-географічні регіони світу: сучасні підходи / В.В. Безуглий, С.В. Козинець // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. пр. : в 4 т. – К. : ВГЛ ОБРІІ, 2004. – Т.2. – С. 185-186.
11. Агранат Г.А. Территория, география и экономика / Г.А. Агранат // Изв. АН. Сер. геогр. – 1996. – №2. – С. 21-31.
12. Региональные исследования и география (некоторые исходные положения) / М.М. Голубчик, С.П. Евдокимов, Г.Н. Максимов, А.М. Носонов // Региональные исследования. – 2001. – №2. – С. 3-8.
13. Раковский С.Н. Население мира в конце XX – начале XXI в. Численность и рост / С.Н. Раковский // География в школе. – 2002. – № 2. – С. 14-20.
14. Багров М.В. Регіональна геополітика і сталий розвиток (концептуальні підходи на прикладі Криму) / М.В. Багров // Укр. геогр. журн. – 2001. – № 4. – С. 4-10.
15. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики : учебник для вузов / А.Г. Гранберг; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 4-е изд. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 495 с.
1. Mukitanov N.K. Ot Strabona do nashikh dney / N.K. Mukitanov. – M. : Mysl', 1985. – 237 s.
2. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli / L.N. Gumilev. – L. : Gidrometeoizdat, 1990. – 528 s.
3. Gudzevich A.V. Prostorovo-chasova organizatsiya suchasnikh landshaftiv: teoriya i praktika : [monografiya] / A.V. Gudzevich. – Vinnitsya : Vindruk, 2012. – 232 s.
4. Isachenko A.G. Razvitiye geograficheskikh idey / A.G. Isachenko. – M. : Mysl', 1971. – 416 s.

5. Maksakovskiy V.P. O zarubezhnom opyte prepodavanii geografii / V.P. Maksakovskiy // Geografiya v shkole. – 2000. – №4. – S. 80-92.
6. Mil'kov F.N. Obshcheye zemlevedeniye : ucheb. dlya stud. geogr. spets. vuzov / F.N. Mil'kov. – M. : Vysshaya shkola, 1990. – 336 s.
7. Shabl'iy O.Í. Osnovi zagal'noi suspíl'noi geografíi / O.Í. Shabl'iy. – L'viv : Vid. Tsentr LNU, 2003. – 444 s.
8. Yekonomíchna í sotsíal'na geografíya svítu / B.P. Yatsenko, V.M. Yurkívs'kiy, O.O. Lyubítseva ta ín. [Za red. B.P. Yatsenka]. – K. : ArtEK, 1997. – 288 s.
9. Gudzevich A.V. Regíonal'na fízichna geografíya (Ėvropa ta Azíya): navch. Posíbnik / A.V. Gudzevich. – Vínnytsya, 2005. – 464 s.
10. Bezugliy V.V. Ístoriko-geografíchní regíoni svítu: suchasní pídkhodi / V.V. Bezugliy, S.V. Kozinets' // Ukr a ína: geografíchní problemi stalogo rozvitku : zb. nauk. pr. : v 4 t. – K. : VGL O B R Í Í, 2004. – T.2. – S. 185-186.
11. Agranat G.A. Territoriya, geografiya i ekonomika / G.A. Agranat // Izv. AN. Ser. geogr. – 1996. – №2. – S. 21-31.
12. Regional'nyye issledovaniya i geografiya (nekotoryye iskhodnyye polozheniya) / M.M. Golubchik, S.P. Yevdokimov, G.N. Maksimov, A.M. Nosonov // Regional'nyye issledovaniya. – 2001. – №2. – C. 3-8.
13. Rakovskiy S.N. Naseleniye mira v kontse KHKH – nachale KHKH í v. Chislennost' i rost / S.N. Rakovskiy // Geografiya v shkole. – 2002. – № 2. – S. 14-20.
14. Bagrov M.V. Regíonal'na geopolítika í staliy rozvitok (kontseptual'ní pídkhodi na prikhládí Krimu) / M.V. Bagrov // Ukr. geogr. zhurn. – 2001. – № 4. – S. 4-10.
15. Granberg A.G. Osnovy regional'noy ekonomiki : uchebnik dlya vuzov / A.G. Granberg; Gos. un-t – Vysshaya shkola ekonomiki. – 4-ye izd. – M.: Izd. dom GU VSHE, 2004. – 495 s.

Подано до редакції 24.06.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик